

és szakkifejezések írásmódja. Ezek: a kis- és nagybetűk, az egybe- és különírás, valamint a mozaikszavak és rövidítések. Az általam feldolgozott csillagászati-űrtani korpuszban szintén ezeken a területeken jelentkezett a legtöbb probléma és következtetlenség, kiegészülve az idegen (írásmódú) nyelvekből átvett nevek átírásának a problémakörével, továbbá a (római vagy arab) számokat tartalmazó szerkezetek írásmódjának az ingadozásaival. A csillagászati és az űrtani elnevezések írásmódjára egyrészt általános helyesírási szabályok, másrészt speciálisan csillagászati vagy űrtani szaknyelvi helyesírási előírások vonatkoznak. A távlati cél megvalósításához, egy egységes csillagászati-űrtani szaknyelvi helyesírási szabályzat megalkotásához ezeket az ajánlásokat kellene – mindenképpen a csillagászokkal együttműködve – egységes keretbe foglalni.

KOZMA JUDIT
MTA Nyelvtudományi Intézet

KOCÁN BÉLA, Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány, Debrecen, 2014. 272 lap
Témavezető: HOFFMANN ISTVÁN. Opponensek: TÓTH VALÉRIA, SEBESTYÉN ZSOLT
Védés: 2014. február 21.

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása. Doktori értekezésemben a történelmi Magyarország egyik legkisebb megyéjének, Ugocsa vármegyének az ó- és középmagyar kori helynévanyagát dolgoztam fel. Érdemes kiemelni a területnek a névtudományi kutatásokban való jelentős szerepét: Ugocsa a magyar nyelvterület peremén helyezkedik el, ebből adódik megőrző jellege, valamint az, hogy a területet kevésbé érintette a török hódoltság hatása, viszont a népi-nyelvi érintkezéseknek napjainkig is élénk szinteréül szolgál. A dolgozat alapját Ugocsa megye helynévanyaga képezi, amelyet történeti-etimológiai szótár formájában állítottam egybe; ez a készülőben lévő Ugocsa megyei helynévszótár részét képezi. A szótár jelenlegi adatállománya mintegy 5000 névcikk (utaló címszavakkal együtt). Ez teljes egészében tartalmazza a megye névállományát az ómagyar kortól napjainkig, jelen vizsgálatomban azonban ennek csak az ó- és középmagyar kori részével, közel kétezer adattal dolgoztam.

Munkám során két kutatási célt érvényesítettem. Elsőrendű szempontom az volt, hogy feltárjam, Ugocsa helyneveinek nyelvi arculata milyen etnikumok jelenlétét igazolja a területen, és azok időben hogyan jellemezhetők. Nagy figyelmet fordítottam arra, hogy a helynévanyag a szláv–magyar kontaktus gyökereit és a későbbi szimbiózist a megye egyes területein hogyan világítja meg. Emellett a területen kevésbé jelentős etnikumok, a német és román népcsoportok ügyét is megvizsgáltam. Fontosnak láttam azt is bemutatni, hogy a korábbi népesség- és településtörténeti eredményekhez képest a helynevek nyelvészeti-névtani vizsgálata milyen hozadékkal jár a terület népességi viszonyainak megismerésében. Az egyes népcsoportok megjelenésének kronológiai mutatóit a nyelvi rétegek objektumfajtái árnyaltabban világították meg. A második szempontom a vizsgálat során annak bemutatása volt, hogy a megye névkorpuszának kibontakozásában és fejlődésében milyen általános névrendszertani jellemzőket fedezhettünk fel. Felismerhetjük-e

a létrejövő és folyamatosan formálódó névanyagban valamely markáns tendencia helynévfajta-specifikus jegyeit, ad-e lehetőséget a nagyméretű (név)anyag rendszerszemléletű feldolgozása eddigi ismereteink pontosítására, megerősíti-e az egyes tudományterületek – olykor ellentmondásoktól sem mentes – eredményeit? Munkám indokoltságát az a körülmény magyarázza, hogy a korábbi szakmunkák a terület névkincsét ugyan érintőlegesen hasznosították, de a teljesség igényével összeállított modern adattár és egy arra épülő nyelvészeti-névtani elemzés a múlt század első fele óta nem készült Ugocsa megyére vonatkozóan.

2. A disszertáció felépítése és eredményei

2.1. Ugocsa vármegye korai természetföldrajza. Munkám I. fejezetében Ugocsa vármegye létrejöttéről és természetföldrajzának honfoglalás körüli állapotáról, valamint az azt követő időszakban történő változásáról írok. A II. fejezetben egységesítő és értékelő szándékkal számba veszem a megye múltjával kapcsolatosan a különböző tudományterületek (történettudomány, régészet, nyelvészet) megállapításait, majd azokat kiegészítem a névrekonstruktó során nyert saját eredményeimmel. A fejezetet két részre tagoltam: először a honfoglalás előtti, majd az ó- és középmagyar kori etnikai viszonyokat mutatom be a társtudományok felhalmozott tapasztalatait is alapul véve.

2.2. Ugocsa megye ó- és középmagyar kori helynévkincsének nyelvi rétegei. A következő két fejezet dolgozatom központi részét képezi. A III. fejezet az előző rész szerves folytatása: az ó- és középmagyar kori ugocsai helynévállományt nyelvi rétegekbe sorolom a három nagy helynévfajta (folyóvíznév, településnév, mikrotoponimák) elkülönítésével, s ezek etnikai és névrendszertani hasznosíthatóságát mutatom be. A helynévfajták nyelvi rétegek szerinti analizisében a HOFFMANN-féle tipológia fogalmi keretét alkalmazva egységes szempontok alapján írom le a magyar és a jövevényneveket egyaránt. E módszertani elv alkalmazását azért látom indokoltnak, mert így a bemutatott helynévrétegek – szerkezeti, keletkezéstörténeti és nyelvi kritériumok szerinti leírásukkal – jobban megragadhatóakká válnak, valamint a különböző nyelv- és névrétegek egymással való összevetésére is lehetőség nyílik. Például a megye víznévrendszerében az ómagyar kori *Verbőc* és *Rekettyés* nevek is növénynévből képzéssel formálódtak, azzal a fontos eltéréssel azonban, hogy az első névadási mozzanat alapján az előbbi a szláv, az utóbbi a magyar névréteg részét képezi.

Az óeurópai névrétegbe csupán egyetlen folyóvíznév sorolható (a *Tisza*), ráadásul ez folyásának kiterjedéséből következően más területen is kaphatta a nevét. Az indoeurópai folyóvíznevet a megye központi területére lokalizálhatjuk, ahol elszórtan korai szláv vízneveket is találunk.

A szláv eredetű nevek száma igen csekély a teljes névkorpuszon belül, de még így is ez a réteg a legnagyobb arányú a magyar mellett. Két szláv réteggel számolhatunk. A régészeti leletek a korai szlávokat a 7–9. századra datálják, ezzel szemben a helynevekben (a mikronevekben) a szlávok nyoma csupán a 11. század előtti időszakból igazolható a szláv nazális magánhangzó hanghelyettesítésével. A korai szlávokhoz köthető mikrotoponimák az északi mocsármedence vidékére lokalizálhatók a 13. századtól. A 14. században a szlávok e rétege a Tisza jobb és bal partján jelentkezik, a későbbi századokban

szórványosan a Tisza és mellékágainak árterületein is. Látható, hogy a korai szlávok helynévi nyomai a sík vidéken, döntően a megyének a mocsarakkal és erdőkkel szabdaltságot központi részén jelentkeznek. A szláv–magyar kétnyelvűséghez nem férhet kétség a területen, ezt a szórványosan felbukkanó szláv és magyar nevek esetei, a korai szláv–magyar névpárok (m. *Rakasz* ~ szl. *Rakaszov*), az oda-vissza kölcsönzések (szl. *Kriva > m. *Kirva* > szl. *Kriva*), vagy az ún. kettős névszerkezetek (*Karna-Kadarcs*) is jelzik, de a korai szlávok eltűnésének időpontjáról, folyamatáról biztosan nem mondhatunk. A történeti névtan mai nézete szerint a nyelvi alkat alapján fogalmazhatunk meg valamit a kérdéssel. Módszertani tekintetben hangsúlyozandó jellemzője a teljes vizsgált ugcsojai szláv eredetű névállománynak az, hogy a nevek döntően két kategóriába sorolhatók: 1. jelentős részének a névhasználója nem tisztázható (szláv és magyar egyaránt lehet), 2. viszont mintegy három tucat név a feltételezett szláv származtatás ellenére is már magyar hangszerkezetű. Az utóbbi csoport elemei ugyan szláv lexémákra vezethetők vissza, de alakszerkezetüket gyakran formálta valamilyen magyar hangtani tendencia, amely már a névtest magyar névhasználatát nyomatékosítja, így az adatok a szlávokra való rátelepülést valószínűsítik. Fontos adalékként megjegyezhető, hogy szláv név- és (nyelv)használatra csakis néhány településnév magyarból való adaptációjának a változása utal (*Rakaszov*, *Bábonya*, *Kupánya* stb.). A két etnikum találkozási pontjai a folyóvíznevek és mikro-nevek alapján a megye középső vízgyűjtő területére, valamint az északnyugati, az északkeleti és a déli határvidékre tehetők. Ez is csak abban erősít meg bennünket, hogy a két nép ugcsojai történetének a megismerése egymástól elszakíthatatlan, mindkét névréteg elemei vallanak a másiktól is.

A második szláv réteg a szakirodalom szerint a 14. század közepén jelent meg az északkeleti hegyvidéken, és észak-északkelet felől terjeszkedett déli irányba. A helynevek etnikai vallatása szerint a ruszinok az északkeleti hegyvidéken mutathatók ki, folyóvíznévi és mikronévi adattal igazolhatóan legkorábban a 17. században. Ezzel szemben a *Kriva* 15. század közepi és *Szaszova* ~ *Szaszovo* 18. század eleji lejegyzése alapján szláv névhasználókat valószínűsíthetünk a megye keleti és középső részén is.

Mindhárom névfajta szláv helyneveinek a nyelvi arculatára jellemző az egyrészesség és a morfológiai szerkesztéssel való keletkezés. A sajátosságot kifejező névrészfunkció tűnik a leggyakoribbnak, s jellemző kategóriának mutatkozik a növényzetre, állatvilágra, anyagra stb. utaló jegy. Feltűnő, hogy egyes szláv víz- és településnevek esetében (pl. *Csenge* > *Csong[oj]va*, *Sárd* > *Sárdik stb.) a korábbi magyar helynév került át – a szláv helynévrendszer elemeihez idomulva – a szláv víznévállományba, ami magyar–szláv kontaktusra mutat.

A vármegye kialakulásának legkorábbi időszakától a középmagyar kor végéig a magyar helynévkincs döntő számbeli fölénye tapasztalható. A korábbi szakirodalmi nézetekkel szemben még a legkorábbi magyar folyóvíznévi adatok is csupán a 13. század harmadik negyedéből származnak, amikor más területek névrendszere már előrehaladottabb képet mutat. Mindhárom névfajta a magyar eredetű nevek dominanciáját rajzolja ki, de különösen a mikrotoponimák között kiemelkedő a magyar névadás. A magyarság a Tisza völgyét és az annak mellékágaitól övezett sík vidéket szállta meg először, ahol művelésre alkalmas területet is talált. A megye északi hegyvidékén a 14. század elejétől

jelentkeznek magyar helynevek, ezzel szemben az Avas lábánál már a legkorábbi időszakról találunk elszórtan magyar neveket.

A vizsgált intervallum korai szakaszában a folyóvíznevek és a településnevek állományában az egyrészes nevek dominánsak. A kétrészség a folyóvíznevekben a 14. században, a településnevekben a 15. században válik uralkodóvá. A magyar mikrotoponimákat a kétrészes névstruktúra erőteljessége jellemzi.

A magyar helynevek keletkezési kategóriái is markáns névfejlődési típusokra utalnak. A szintagmatikus szerkesztettségű folyóvíz- és településneveken belül a minőségjelzős szerkezet megterheltebb a birtokosnál, a mikroneveken belül jellemzőbb a birtokos jelzős struktúra. A kétrészes víz- és településnevek körében nagyszámú a szerkezeti változással létrejött nevek csoportja, viszont a mikrotoponimák körében e változás ritka. Az előbbi két denotatívumfajtaiban markáns névalkotó mód a kiegészítés.

Az egyrészes magyar helynevek keletkezésében is eltérő tendenciákat láthatunk. A településnevek létrejöttének prototipikus kategóriája a metonímia, de a mikrotoponimák jelentős számát is e névalkotáshoz köthetjük. A helynévképzés (főleg *-s* formánssal) és a névhasadás a folyóvíz- és mikronevek körében számottevő típus, ezzel ellentétben az utóbbi keletkezéstörténeti kategória a helységnevek csoportjában egyáltalán nem jelentkezik. Látható az is, hogy az egyrészes nevekben mindhárom névfajtaiban jellegzetes típus az *S* funkció. Prototipikus névmodell az *S + F* minta. Az összes névfajtaiban kiemelkedő a más helyhez való viszonyítás szerepe is, például a mikronevekben leggyakrabban víz- és határnévhez történik viszonyítás, ami a névrendszer kibomlásának, fejlődésének a folyamatát is láttatja. A névminták időbeli elterjedtségének sajátos vonása, hogy az *S + M* struktúra a víz- és településnevekben már a 13. századtól kitapintható, viszont feltűnő, hogy a mikronevekben ez a szerkezet kései (14. századi) és szórványos. Az *M + F* modell a névfajtaiban csak a 14. századtól van jelen.

Német nyelvi elemet nem tudunk igazolni Ugocsa névrendszerében, csupán a 13. század második felétől adatolt magyar névadással keletkezett – népnévi névrészt tartalmazó – településnevek (és részben mikronevek) jelzik az új népeség jelenlétét a megye középső részén, a Tisza jobb és bal partján.

Elhanyagolható számban román eredetű helyneveket is kimutathatunk a megye déli-délkeleti részén és az Avas vidékén a Torna jobb és bal partján; megjelenésük kései (17. század eleje). Önálló településnevet nem adtak e népelemek tagjai a megyében; ez valószínűleg elenyésző számukkal vagy presztízsbeli szerepükkel lehet összefüggésben.

2.3. Ugocsa megye helyneveinek névrendszertani összefüggései. Az utolsó fejezetben az itt elkülönített objektumfajtáknak a belső rendszerkapcsolatait tártam fel. A fejezet első részében a névrendszerek belső építkezésének a tendenciájáról, a névbokrosodásról, illetve a bokrosodással összefüggő módszertani elvről, a kikövetkeztetés eljárásáról szólok. Azokat a neveket vettem számba, amelyeknek az alakja a denotatív jelentés megváltozása mellett vagy nem változik, vagy változik, mégpedig bővül. Azt, hogy e komplex jelenségből csak ezzel az egy megközelítéssel foglalkozom, az indokolhatja, hogy fő célom az ugocsai névrendszer belső „önszervező” mechanizmusának feltárása volt, tehát az új nevek születése, és nem a meglévő nevek szerkezeti változásai. Ebből adódóan a névalkotási folyamatok közül hárommal foglalkoztam: a jelentésbeli névadással,

a helynévképzéssel és a szintagmatikus szerkesztéssel. Elemzésem hipotézise az volt, hogy a más nevek alapjául szolgáló nevek helynévfajtájukat tekintve (pl. víznév, településnév, mikrotoponima) időszakonként nem azonos módon vettek részt az újabb nevek létrehozásában, és hogy ez a körülmény tükröződik a létrehozott helynevek fajtájában és szerkezetében is.

Az utolsó fejezet második részében az ómagyar kori névrendszertani összefüggéseket mutatom be, végül a folyamat középmagyar kori jellemzőit ismertetem. A vizsgálatból látható, hogy a víznevek az alapnevek körében szinte az egész korszakban domináns csoportot képeznek, majd a középmagyar korban a mikrotoponimák alapnévi meghatározó szerepével számolhatunk.

KOCÁN BÉLA
Vetési Albert Gimnázium, Veszprém

PhD theses on Onomastics defended in 2014

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: KOZMA, JUDIT: Orthography of proper names in astronomical and space research terminology; KOCÁN, BÉLA: A research on settlement names in the historic Comitatus of Ugocsa.